

RUKOPI SI ENCIKLOPEDIJA U GAZI HUSREVBEGOVOJ BIBLIOTECI

U bogatom rukopisnom fondu GHB u Sarajevu značajno mjesto zauzimaju rukopisi enciklopedija /enciklopedije znanosti, rječnici i leksikoni/. Neki od njih predstavljaju cjelovita enciklopedijska djela, neki su sažeci ili pak njihovi dijelovi. U katalogu arapskih, turskih i perzijskih rukopisa,¹⁾ odmah na početku, u zasebnoj cjelini pod nazivom *Enciklopedije*, katalogizirano je osam rukopisa enciklopedija znanosti koje potječu iz različitih vremenskih razdoblja: sedam na arapskom i jedan na turskom jeziku. To su rukopisi koji predstavljaju samostalna djela ili kodeksi u kojima su na prvom mjestu djela - enciklopedije. Ovaj broj će, dakako, biti povećan kada budu katalogizirani rukopisi leksikona i rječnika koji se također nalaze u postojećem rukopisnom fondu GHB. Osim toga, postoji velika vjerovatnoća da su neka enciklopedijska djela, njihovi sažeci ili dijelovi došli na nekom drugom mjestu osim prvog u kodeksima tako da nisu još obuhvaćeni katalogiziranjem. Treba pripomenuti da je od vremena izlaska Prvog sveska Kataloga pristigao u GHB ne mali broj novih rukopisa među kojima će vjerovatno biti i onih s enciklopedijskim sadržajem. Tek tada moći će se zaokruženo govoriti o rukopisima enciklopedija u GHB, pristupiti njihovoj svestranoj obradi i proučavanju te, na kraju, izvući potrebni zaključci i dati ocjena tih rukopisa što će, bez sumnje, imati ogroman značaj za nauku u cjelini.

S obzirom na iznesene činjenice ovaj rad će se ograničiti na postojeće rukopise enciklopedija u GHB. Za valjan pristup djelima ove vrste i cjelovito sagledavanje njihova utjecaja na tokove znanstvenog, obrazovnog i kulturnog života u našim krajevima potrebno je pokušati dati odgovor na dva osnovna pitanja koja pomažu da se, prije svega, pravilno razumije duh vremena u kome su nastala i nastaju slična djela.

Prvo, u kojem razdoblju kulturnog života muslimana nastaju enciklopedijska djela i zašto?

1) Kasim Dobrača, Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa, Sarajevo 1963, I, str. 3 - 11.

Drugo, jesu li i kakav utjecaj ta djela imala na tokove kulturnog i znanstvenog života u našim krajevima.

Odgovor na prvo pitanje, tačnije na njegov prvi dio biće ponuđen kroz predstavljanje općih značajki vremena u kojem su nastala enciklopedijska djela kod muslimana i značajki samih tih djela, dok će odgovor na drugi dio prvog pitanja i na drugo pitanje uslijediti na samom kraju ovog rada.

OPĆE ZNAČAJKE VREMENA KADA NASTAJU ENCIKLOPEDIJSKA DJELA KOD MUSLIMANA

Treći period abasijske države²⁾, koji traje od 334/945, kada na vlast dolazi dinastija Buvejhija³⁾, pa sve do 447/1055, kada Seldžuci⁴⁾ ulaze u Bagdad, smatra se „zlatnim dobom“ islamske kulture uopće. To je vrijeme punog uspona i procvata svih znanja i islamskih disciplina, vrijeme svestranog stvaralaštva i izdavaštva u čitavom islamskom svijetu. Znanstvena i kulturna prijestolnica tog vremena, grad Bagdad, omogućavao je i pospješivao taj razdragani intelektualni uzlet. Istovremeno i ostale male muslimanske kneževine, koje su bile obilježje ovog perioda, daju svoj golemi udio u ovoj renesansi islamske znanosti i kulture.

U Endelusu /Španija/, gdje su tada na vlasti Mervani⁵⁾, tamošnji vladari 'Abdurrahmān an-Nāšir⁶⁾, a zatim njegov sin Ḥakam⁷⁾, gajili su golemu ljubav prema znanju i znanstvenicima. U Kordovi je Ḥakam osnovao biblioteku u koju je dobavljao knjige iz cijelog svijeta. Tako je sakupljeno oko četiri stotine hiljada svezaka. Biblioteka je imala predmetne kataloge za sva-

2) Ova dinastija vuče porijeklo od al-'Abbāsa b. 'Abdumuttaliba b. Hišāma. Na vlast dolazi 132-3749 - 50 i drži tu vlast sve do 656/1258. god.

3) Vladarska dinastija čiji je vladar Aḥmad b. Abū Šugā' zauzeo Bagdad 334/945; ova dinastija gubi vlast 447/1055, kada je ughril-bag as-Sultan as-Salḡūqi ušao u Bagdad i time označio kraj uprave dinastije Buwayhiya.

4) Dinastija se još u 10. stoljeću pojavila na istoku, u Iranu, a od Alp Arslana 1063 - 1072) započinje njezin uspon u vlasti.

5) Osnivač dinastije na islamskom istoku je Marwān b. al-Ḥakam (683 - 685. Za vrijeme 'Abdulmalika b. Marwāna (685 - 705) koji se smatra „drugim osnivačem“ ove dinastije islamska država doživljava viđan uspon a sama dinastija svoj puni uspon. U Španiji će ova dinastija držati vlast još dugo nakon njezine propasti na istoku.

6) 'Abdurrahmān III (an-Nāšir) upravlja islamskom državom u Španiji u periodu 300/912 - 350/961; spada među najveće muslimanske vladare uopće. Njegova vladavina koja je trajala ukupno pola stoljeća smatra se „zlatnim periodom“ muslimana u Španiji. Pored vojničkih uspjeha, 'Abdurrahmān an-Nāšir je učinio dosta i na znanstvenom, kulturnom i privrednom polju. Takav uspon nastavljen je i nakon njegove smrti, naročito u doba al-Ḥakama II.

7) Sin 'Abdurrahmāna an-Nāšira, al-Ḥakam II je vladao od 350/961. - 366/976; u njegovo vrijeme islamska vlast u Španiji dostiže svoj vrhunac. Historičari ga ubrajaju među najrazboritije vladare. Al Ḥakam II je bio veliki ljubitelj knjige, pa za njega kažu da je, možda, bio najbolji učenjak među muslimanskim vladarima.

ku oblast ponaosob. Bila su 44 kataloga raznih divana - pjesničkih zbirki, od kojih je svaki imao po dvadeset listova.⁸⁾

Fatimije⁹⁾ u Egiptu također su dali veliki doprinos ovom znanstveno-kulturnom procvatu koji su pokrenuli muslimani. Posebna zasluga za to pripada dvojici njihovih vladara: al-'Azizu bi-llāh¹⁰⁾ i al-Hākimu bi-am-rillāh¹¹⁾. Prvi je posjedovao biblioteku čiji je knjižni fond imao nekoliko stotina hiljada primjeraka raznih djela, dok je drugi osnovao čuvenu Dār al-hikma¹²⁾ s prostorijom sličnom današnjim kongresnim salama, koja je služila kao čitaonica i prepisivaonica knjiga koje su na taj način umnožavane i rasturane širom zemlje pa i dalje.¹³⁾ Vlast Buvejhija prostirala se na Irak, Perziju i Horasan. Njihovi vladari su imali čvrste prijateljske veze s učenjacima i visokoo-brazovanim ljudima toga vremena. Veziri kao što su bili Ibn al-Amīd,¹⁴⁾ as-Šāhib b. 'Abbād,¹⁵⁾ al-Muḥallabi¹⁶⁾ i Šabūr b. Ardašīr¹⁷⁾ cijenili su i voljeli nauku. Ovaj posljednji je u bagdadske četvrti Karḥ podigao biblioteku za koju se tvrdilo da je bila najbolja u svijetu jer je sadržavala sva najznačajnija djela tog vremena i to po više njihovih reproduciranih primjeraka.¹⁸⁾

8) Filip Hiti, Istorija Arapa, Sarajevo 1967, str. 480.

9) Šiitska dinastija koja je prvobitno uspostavila vlast u Tunisu 297/909. Čawhar as-Siqilli, „drugi osnivač“ fatimijske države, podigao je u Egiptu novi grad navši mu naziv al-Qāhirah (Kairo) koji je postao prijestolnicom njihove države 363/973.g.

10) Puno mu je ime Abū Maṣṣūr Nizār al-'Aziz; vladao od 365/975 - 386 - 996; u njegovo vrijeme islamska država u Egiptu dostiže puni procvat. On je udario temelje Kraljevskoj biblioteci u kojoj je, kažu historičari, bilo dvije stotine hiljada djela među kojima i dvije hiljade i četiri stotine bogato ukrašenih Kur'ana.

11) Puno mu je ime Abū 'Alī Maṣṣūr al-Hākīm; vladao od 386/966 - 411/1020. Na vlast dolazi kao jedanaestogodišnjak; u njegovo vrijeme islamska kultura je u punom procvatu. Historičari ističu njegovu strogost prema nemuslimanima. Smatra se da je on osnivač čuvene akademije Dār al-hikmah koja se ubraja u najveće hramove islamske znanosti i kulture.

12) Historičari tvrde da je ovu svojevrstu akademiju znanosti i kulture osnovao al-Hākīm godine 396/1005, u svrhu izučavanja i širenja zvaničnog učenja kome je pripadala ova dinastija (šiizma).

13) Al-Hākīm je osnovao fond čiji je prihod išao za prepisivanje rukopisa i njihovu zaštitu. Prepisane knjige su slate u sve dijelove islamske države radi širenja znanja.

14) Puno mu je ime Muḥammad b. al-Husayn (u. 969); vezir vladara Rukna ad-Dawlata al-Buwayhiya poznat po posebnom stilu u pisanju pisama.

15) Ismā'il as-Sāhib b. 'Abbād (u. 995), vezir, pisar, pjesnik; bio je učenik Ibn al-'Amīda. Sastavio je više djela iz oblasti književnosti, kritike i historije. On je jedan od najtipičnijih predstavnika Ibn al-'Amīdove škole u pisanju.

16) Vezir koga je Mu'izz ad-Dawlah (u. 966) poslao protiv odmetnika u jugoistočnom dijelu Iraka po imenu 'Imrān b. Šāhin. Međutim, njegova vojska je pretrpjela težak poraz a al-Muḥallabi se uspio spasiti preplivavši rijeku.

17) Vezir Bahā'a ad-Dawlata (vladao od 989 - 1012).

18) Šabūr b. Ardašīr je 383/993. godine podigao u Bagdadu akademiju a bibliotekom čiji je knjižni fond brojao deset hiljada knjiga. Navodi se da je, među poznatim učenjacima toga doba koji su se koristili ovom bibliotekom bio i čuveni pjesnik al-Ma'arri.

U Turkestanu su na vlasti bili Sāmāni¹⁹⁾ za koje se veže procvat Buhare koja je ubrzo postala stjecištem učenjaka i književnika. Njihov vladar Manšūr b. Nūḥ²⁰⁾ uzeo je sebi za vezira al-Mal‘amiya, poznatog perzijskog učenjaka, koji je na njegovo traženje preveo na perzijski jezik čuvenu Tabarijinu historiju.²¹⁾ Njegov sin Nūḥ b. Manšūr,²²⁾ stupivši na vlast, želio je uzeti sebi za vezira as-Šāhibā b. ‘Abbāda, tada još vezira Buvejhija, pa ga je tajno pozvao, ali mu je vezir učtivo odgovorio i zahvalio na tome ispričavajući se, između ostalog, da bi mu trebalo četiri stotine deva samo za prenos njegovih djela. Ibn Sīna navodi da je ovaj vladar imao također veliku biblioteku koja je sadržavala i rijetka djela koja je on obilato koristio u svojim istraživanjima. Zijarije²³⁾ su upravljali u Taberistanu, a među njihovim vladarima historičari posebno ističu Qābūsa b. Wašmakīra²⁴⁾ koji je autor traktata o astrolabu.

U Afganistanu i Indiji na vlasti su bili Gazneviye²⁵⁾ čiji je najpoznatiji vladar bio Maḥmūd al-Gaznawī²⁶⁾. Kad god bi čuo za kojeg učenjaka ili pjesnika odmah bi ga pozvao na svoj dvor. Saznavši tako da je emir Hwarizmiya Mamūn b. Mamūn²⁷⁾ okupio oko sebe sve same učenjake, filozofe i zna-

19) Ova dinastija vuče porijeklo od Sāmāna Zaratustrovca iz Balḥa. Ipak njezin pravi osnivač je Sāmānov praukun Našr b. Aḥmar koji je bio na vlasti od 874 - 892. g.

20) Sāmānski vladar koji je vladao u periodu 350/961 - 366/976; volio je i cijenio znanje i one koji su se proćuli u znanju.

21) Ovaj vezir koji je obavljao tu funkciju u vrijeme Manšūra b. Nūḥa preveo je, na zahtjev svog gospodara, možda, samo dio Tabarijine historije na perzijski jezik i na taj način sačinio jedno od najstarijih „proznih cjela na perzijskom jeziku“, jer je s njim i njegovim suvremenicima počela da se razvija sjajna muslimanska književnost na ovom jeziku.

Opća historija islama od stvaranja prvog čovjeka pa do autorovog vremena; aṭ-Ṭabarī je umro 310/922. g.

22) Vladao je 366/976 - 387/997; kada je došao na vlast pozvao je sve velike učenjake na svoj dvor, među kojima je bio i Ibn Sīnā koji je tada imao manje od dvadeset godina. Ibn Sīnā je posjetio Buḥāru gdje mu je bilo omogućen slobodan pristup u bogatu dvorsku biblioteku u kojoj je on stekao veliko znanje.

23) Osnivač dinastije je Murdayayḡ b. Ziyār (u. 323/934). Učvrstivši svoju vlast, pozvao je svoga brata Wašmakīra b. Ziyāra u Rayy i s njim krenuo u osvajanje novih krajeva.

24) Vladao od 366/976 - 403/1012; ubraja se među najpoznatije pisare na arapskom jeziku. Al-Bīrūnī je svoje čuveno djelo al-Āsār al-bāqiyah an al-qurūn al-hāliyah posvetio Kābūsu b. Wašmakīru. U tom djelu on navodi da ova porodica ima časnu lozu koja doseže daleko u prošlost.

25) Osnivač ove dinastije je Subuktigin; vladao od 366/976 - 387/997; njezina vlast traje od 351/962. do 582/1186.

26) Vladao od 390/999 - 421/1030; najpoznatiji vladar ove dinastije koji je znatno proširio svoju teritoriju i svoj utjecaj. Okruživali su ga najveći znanstvenici i učenjaci njegova vremena, među kojima su bili i znanstvenik al-Bīrūnī i pjesnik Firdūsi.

27) Nema detaljnijih podataka o njemu u nama dostupnim izvorima.

nstvenike kao što su bilo Ibn Sina²⁸⁾, al-Bīrūnī²⁹⁾ Abū Sahl al-Masīhī³⁰⁾, Abū al-Ḥammār³¹⁾ i Abū Naṣr al-‘Irākī³²⁾ pisao mu je: „Čuo sam da se kod tebe okuplja družina čuvenih učenjaka... pa pošalji nam ih da se i mi okoristimo njihovim znanjem.“ Mamūn je upoznao svoje društvo sa sadržajem pisma pa su neki pristali da udovolje želji gaznevijskog vladara kao al-Bīrūnī, al-‘Irākī i al-Ḥammār. U Halepu i Mosulu upravljali su Hamadī³³⁾ među kojima se proćuo Abū al-Ḥasan ‘Alī (333/944 - 356/966) - upravitelj Halepa - mecena pjesnika, koga je opjevao čuveni pjesnik al-Mutanabbi.³⁴⁾

U ovom vremenu zapažamo vrlo interesantnu pojavu: umjesto ranijih pozivanja na porijeklo sada učeni ljudi ponosno ukazuju na mjesto iz kojeg potječu tako da uz imena učenjaka, na mjesto npr. al-Himyarī, al-Māzinī, al-Qurašī, nalazimo al-Buḥārī, an-Nisābūrī, al-Miṣrī, al-Andalusī i sl. U ovom periodu razvoja znanosti kod muslimana zapaža se da se aktivnosti počinju usmjeravati u dva osnovna pravca:

- registriranju postojećih znanosti, definiranju svake znanosti ponosob, određivanju njezina mjesta i ustanovljenju terminološkog sustava, i

- navođenju svih potrebnih informacija o djelima koja se registruju kao i biografija njihovih autora. Ovaj drugi pravac samo je logičan nastavak prvog. Ovi pravci nazivaju se još i školama.

28) Puno mu je ime Abū ‘Alī al-Ḥusayn b. ‘Abdullāh b. Sinā (u. 429/1037; na Zapadu poznat kao Avicenna, a u islamskom svijetu mu pridodaju naziv aš-Šayh, ar-Ra’īs (prvak, knez). Istakao se u teološkim, filozofskim i medicinskim znanostima tako da i danas njegova djela iz tih oblasti bude živi interes.

29) Abū ar-Rayḥān Muḥammad b. Aḥmad al-Ḥwārizmī (rođen u predgrađu Kasa, glavnog grada pokrajine Al-Ḥwārizma, najvjerojatnije 363/973, a umro poslije 442/1050, najvjerojatnije u Gazni), bez sumnje, je jedan od najvećih učenjaka srednjovjekovnog islama. Njegov naučni opus je bio svestran jer bijaše podjednako upućen u „matematičke i zvezdoznanske, fizikalne i prirodne znanosti“, a uz to se isticao i kao geograf, historičar, kronologičar i jezikoslovac.

30) Nemamo podrobnijih podataka o njemu.

31) Abū al-Ḥasan al-Ḥammār je bio liječnik.

32) Abū Naṣr al-‘Irākī je bio matematičar.

33) Osnivač „sjeverne sirijske“ dinastije Ḥamāda je Abū al-Ḥasan ‘Alī (vladao od 333/944 - 356/966); nosio je naziv Sayf ad-Dawlah. Čuveni al-Mutanabbi je ispiovao više pjesama u njegovu čast. Vlast ove dinastije traje do 394/1003, kada Fātimije dolaze na vlast.

34) Abū aṭ-Ṭayyib Aḥmad b. al-Ḥusayn (u. 354/965), dvorski pjesnik Sayfa ad-Dawlata, jedan od najvećih arapskih pjesnika uopće. Uspomena na ovog pjesnika čuva se i danas obilježavanjem godišnjice njegova rođenja ili smrti. Tako je 1935. godine u nekoliko arapskih zemalja obilježena hiljadugodišnjica njegove smrti. Al-Mutanabbi je poznat po svom kićenom i bombastičnom stilu, punom nevjerovatnih metafora, i usljed toga je najpopularniji i najviše citirani pjesnik muslimanskog svijeta. Za njegovu poeziju se kaže da predstavlja „vrhunac savršenstva“.

Predstavnik prvog pravca bio je Muḥammad b. Ṭurhān al-Farābī³⁵⁾ (339/950) čije se djelo *Popis znanosti*³⁶⁾ (*احصاء العلوم*) ubraja u pionirska i programska djela ove škole.

Drugi pravac ima svog osnivača u osobi Muḥammada b. Iṣḥāka,³⁷⁾ (poznatog kao Ibn an-Nadīm (oko 400/100:), čiji je metod u cjelosti zastupljen u njegovom čuvenom djelu *Katalog*³⁸⁾ (*الفهرست*).

Oba ova pravca nastavljena su i u četvrtom periodu abasijske države koji traje od 447/1055 - 656/1258), zatim u mongolskom (656/1258 - 923/1517) i osmanskim (923/1517 - 1213/1798).

U toku naznačenog perioda, od 334 - 1213. h. nastalo je u raznim krajevima islamske države pedesetak djela čiji sadržaji pokrivaju programske orijentacije al-Farābijine ili Ibn an-Nedīmove škole.

RUKOPISI ENCIKLOPEDIJA U GAZI HUSREV-BEGOVOJ BIBLIOTECI

Rukopisi enciklopedija u GHB odnose se na djela nastala u spomenutom razdoblju ili nešto kasnije, poslije osmanskog perioda, i uglavnom pripadaju prvom pravcu. Hronološki je prvo nastalo djelo *Ključevi znanosti / مفاتيح العلوم* / Abū 'Abdullāha Muḥammada b. Aḥmada b. Yūsufa al-Ḥwārizmiya /387/997/. Ovo djelo, nastalo u trećem periodu abasijske uprave, smatra se jednim od najstarijih enciklopedijskih djela ove vrste kod Arapa uopće.³⁹⁾

Iz četvrtog abasijskog perioda u GHB nalazi se rukopis djela o 24 znanosti pod nazivom *أنموذج العلوم الاربعة العشرين*

35) i 36) O izdanjima ovog djela i biografskim podacima o njegovom autoru vidi: Dr Enes Kujundžić, Klasifikacija znanosti u naučnoj tradiciji na arapskom, Dijalog br. 3 - 4, Sarajevo 1987, Napomena br. 6. Klasifikaciona šema znanosti koju je sačinio al-Farābī predstavlja jednu od najranijih i najutjecajnijih u muslimanskoj znanstvenoj literaturi i ulazi u temelj srednjovjekovne zapadne klasifikacione šeme.

37) Muḥammad b. Iṣḥāq b. an-Nadīm (u. oko 439/1047); bavljenje knjigom - pisanjem i proizvodnjom papira - omogućilo mu je da upozna brojna djela i njihove autore te znanja koja su u njegovo vrijeme bila poznata.

38) O ovom djelu su napisane brojne studije i prikazi, naročito u evropskim izvorima, od strane orijentalista. To je i razumljivo jer Katalog predstavlja prvo djelo ove vrste u islamskoj literaturi. Pisac je ovo djelo podijelio u deset rasprava; svaka rasprava je imala zadatak predstaviti nekoliko znanosti vezanih za njezino područje. Ukupno je predstavljeno trideset dvije znanosti s podacima o djelima i autorima za svaku od njih sve do 377. hidžretske godine, tj. do autorova vremena.

39) Rukopis se nalazi u GH biblioteci pod registarskim brojem 1919; o djelu i autoru vidi: HH II, str. 1758; Ismā 'il-paša, AM II, str. 51; Ahlwardt, str. 22 - 23; Brockelmann I, 244, str. 283; Sarkis, str. 839; KDI, 3 - 4.

Ovo enciklopedijsko djelo napisao je Abū 'Imir Muḥammad b. Aḥmad b. Āmir aṭ-Ṭarasūsī / Ṭarṭūsī/ al-Balawī as-Sālīmī/ u. 559/1164. u Sevilji/.⁴⁰⁾

Djelo إتمام الدراية القراء النقاية Čalāluddīna 'Abdurrahmāna b. Abdurrahmāna b. Abū Bakra as-Suyūtiya/ u. 911/1505/ pripada mongolskom periodu.⁴¹⁾ To je, u stvari, komentar na djelo an-Nuqāya od istog autora, a odnosi se na četrnaest znanosti.

Enciklopedijsko djelo مفاتيح السعادة ومصباح السيادة Maulā Aḥmada b. Muṣṭafā Tašköprüzāde/u. 968/1560/pripada osmanskome periodu.⁴²⁾ U ovom djelu ukratko je objašnjeno 150 znanosti. U stvari, to je izvod iz opširnog djela spomenutog autora koje je štampano. Pretpostavlja se da je ovaj izvod sačinio sam autor. Još je jedna značajka ovog djela u njemu nema one stroge podvojenosti između tema dvaju pravaca koja se zapaža u ranijim djelima.

Među enciklopedijskim rukopisima u GHB za sada je samo jedan na turskom jeziku: معرفتنامهء حقى

Ovo enciklopedijsko djelo govori o tesavufu, ahlaku i nekim drugim islamskim znanostima.⁴³⁾ Djelo je napisao Šayh Ibrāhīm Ḥaqqī b. Derviš 'Oṭmān al-Arzarūmī as-Šūfī al-Ḥanafī/ u. 1195/1780/.

Naš, nesumnjivo najbolji poznavalac historije islamske znanosti, vjerske literature i kulture uopće hadži Mehmed ef. Handžić/ u. 1944/ ostavio je u rukopisu dva djela:

1. مجمع البحار فى تاريخ العلوم والاسفار koje govori o historiji znanosti i knjiga, i

2. المجلد الاول من تذييل كشف الظنون koje je, u stvari, dopuna djelu كشف الظنون Ḥaġi Ḥalife/ u. 1067/1657/. S obzirom da jedan drugi referat na ovom skupu⁴⁴⁾ tretira opširno ova Handžićeva djela nećemo se na njima zadržavati.

40) Rukopis u GH biblioteci pod registarskim brojem 840; vidi: Flügel I, 3, 10; Brockelmann I, str. 499; KD I, 4 - 5.

41) Vidi: ḤḤ II, 1970; Ismā'il-paša AM I, 534 - 535; Brockelmann II, 156; KD I, 7 - 8.

42) Rukopis u GH biblioteci pod registarskim brojem 3607; vidi: ḤḤ II, 1/62; Ismā'il-paša AM I, 144; Brockelmann II, 426; KD I, 8; Enes

43) Kujundžić, Klasifikacija ibid. Napomena br. 20.

Rukopis u GH biblioteci pod registarskim brojem 103; vidi: Ismā'il-paša, Dayl II, str. 512; KD I, str. 11.

44) Mustafa Jahić, Rukopis Mehmeda Handžića str.147 ovog zbornika.

PREDSTAVLJANJE RUKOPISA ENCIKLOPEDIJA U GAZI HUSREV-BEGOVOJ BIBLIOTECI

Sve navedene rukopise enciklopedija u GHB kataloški je obradio Kasim Dobrača u spomenutom Katalogu arapskih, turskih i perzijskih rukopisa (str. 3 - 11) stoga će ovdje biti predstavljen kratak sadržaj svakog od tih rukopisa na ponaosob osim onih pod rednim brojevima 6, 7 i 8 u Katalogu.

1. *Ključeviznanosti* (مفاتيح العلوم)

U trećem periodu abasijske uprave neki islamski učenjaci počinju sabirati znanja i sistematizirati postojeće znanosti određujući područje svake od njih pojedinačno. Po ugledu na al-Farabija al-Hwarizmi je u djelu *Ključevi znanosti* (مفاتيح العلوم) pokušao naznačiti metod svake znanosti, njezinu narav i definiciju. Zato on nije uopće govorio o samim znanstvenicima i djelima.

I al-Hwārizmī dijeli znanosti na dvije osnovne grupe: vjerske (علوم الشرعية) i strane ili „uvezene“ znanosti (علوم العجم). Prvu vrstu on obrađuje u *Prvoj raspravi* (المقالة الاولى) spomenutog djela, dok je *Druga rasprava* (المقالة الثانية) u cijelosti posvećena drugoj vrsti znanosti.

Na listu 2b rukopisa dat je sadržaj djela. *Prva rasprava* ima šest poglavlja (أبواب) i pedeset dvije glave (فصول) (المقالة الاولى : ستة أبواب) i (اثنتان وخمسون فصلا).

Druga rasprava započinje na listu 35b rukopisa i ima devet poglavlja (فصول) i četrdeset dvije glave (أبواب) :

(المقالة الثانية تسعة أبواب واثنتان وأربعون فصلا). Tako je u obje rasprave sistematizirano ukupno petnaest znanosti i to:

1. islamsko pravo (الفقه)
2. islamska apologetika (الكلام)
3. gramatika (النحو)
4. pisanje (الكتابة)
5. pjesništvo i metrika (الشعر والعروض)
6. historija (الاخبار)
7. filozofija (الفلسفة)
8. logika (المنطق)
9. medicina (الطب)

10. aritimetika (علم العدد)
11. geometrija (الهندسة)
12. astronomija (النجوم)
13. muzika (الموسيقى)
14. mehanika (الحيل), i
15. alkemija (الكيمياء)

Ove znanosti su obrađene u devedeset četiri glave. Donosimo njihov redoslijed u spomenutom rukopisu:

Odmah poslije sadržaja na listu 2b pisac u *prvom poglavlju* (الباب الاول) *islamskom pravu* (فى الفقه) definira ovu islamsku disciplinu i govori o njoj opširno u jedanaest glava (1 2b - 6b).

Drugo poglavlje (الباب الثانى): o islamskoj apologetici (فى الكلام) ima sedam glava koje su obrađene na listovima 6b - 11b.

Treće poglavlje (الباب الثالث): o gramatici (فى النحو) ima dvanaest glava koje su date na listovima 11b - 15b.

Četvrto poglavlje (الباب الرابع): o pisanju (فى الكتابة) sadrži osam glava (1 15a - 21b).

Peto poglavlje (الباب الخامس): o pjesništvu i metrici (فى الشعر) ima pet glava (1 21b - 27a).

Šesto poglavlje (الباب السادس): o historiji (فى الاخبار) ima devet glava koje su predstavljene na listovima 27a - 35a. Time se završava

Prvarasprava (المقالة الاولى).

Druga rasprava (المقالة الثانية) započinje na listu 35b i sadrži devet poglavlja sa četrdeset dvije glave.

Prvo poglavlje (الباب الاول): o filozofiji (فى الفلسفة) ima tri glave (1 35b - 38a).

Drugo poglavlje (الباب الثانى): o logici (فى المنطق) obuhvata devet glava čiji je sadržaj obrađen na listovima 38a - 42a.

Treće poglavlje (الباب الثالث): o medicini (فى الطب) ima osam glava koje su date na listovima 42b - 50a.

Četvrto poglavlje (الباب الرابع): o aritmetici (فى الأرقام) sadrži pet glava koje su date na listovima 50a - 55a.

Peto poglavlje (الباب الخامس): o geometriji (فى الهندسة) ima četiri glave čiji sadržaj je prikazan na listovima 55a - 57b.

Šesto poglavlje (الباب السادس): o astronomiji (فى النجوم) ima četiri glave opisane na listovima 57b - 65a.

Sedmo poglavlje (الباب السابع): o muzici (فى الموسيقى) ima tri glave koje su obrađene na listovima 65a - 67a.

Osmo poglavlje (الباب الثامن): o mehanici (فى الحيل) ima samo dvije glave date na listovima 68a - 70a.

Deveto poglavlje (الباب التاسع): o alkemiji (فى الكيمياء) ima tri glave koje su predstavljene na listovima 70a - 72b.

Ovo al-Ḥwārizmijevo djelo izvršilo je znatan utjecaj na sva kasnija djela koja su se bavila ovom problematikom, sve do Ibn Ḥaldūnovе klasifikacije znanosti⁴⁵⁾ predstavljene u njegovoj *Muqaddimi*⁴⁶⁾. I još jedna velika značajka ovog djela: al-Ḥwārizmī je među prvim razmeđu znanosti na one koje su nastale i razvijale se u okrilju islama i na one koje su, putem prijevođa, dakle iz stranih izvora, ušle u islamsku znanstvenu tradiciju. Navodeći ove znanosti, al-Ḥwārizmī je dao najosnovniju terminologiju za svaku od njih. Iako nije stekao popularnost svoga prethodnika al-Farābija, al-Ḥwārizmī je vrlo cijenjen kao klasifikator znanosti, posebno među orijentalistima, koji su pokazali vrlo veliko zanimanje za njegov znanstveni rad.

2. *Obrazac dvadeset četiri znanosti (أنموذج العلوم الاربعة والعشرين)*

I u četvrtom abasijskom periodu nastavljena je živa aktivnost prikupljanja, klasificiranja i registriranja znanosti koja je započeta još u trećem periodu njihove uprave. Iz ovog perioda potječe at-Ṭarsūsijevo djelo *Obrazac dvadeset četiri znanosti (أنموذج العلوم الاربعة والعشرين)* koje, u stvari, predstavlja komentar na njegovo djelo an-Nuqāya (النقاية)

At-Ṭarsūsī je u ovom djelu obradio sljedeće znanosti koje su u rukopisu ovako predstavljene:

1. 2a - jezikoslovlje (علم اللغة)
1. 4a - nauka o pojmovima (علم الوضع)
1. 5b - etimologija (علم الاشتقاق)

45) Enes Kujundžić, Klasifikacija..., ibid, str. 249.

46) Na brojnu literaturu o ovom djelu ukazao je dr Enes Kujundžić u navedenom tekstu, u Napomene br. 19.

1. 8b - gramatika (علم الحرف)
1. 11b - sintaksa (علم النحو)
1. 17b - retorika (علم المعانى)
1. 21a - tropika (علم البيان)
1. 24a - stilistika (علم البديع)
1. 25a - metrika (علم العروض)
1. 33b - rima (علم القافية)
1. 35a - logika (علم المنطق)
1. 39a - disputacija (علم آداب البحث)
1. 40a - islamska apologetika (علم الكلام)
1. 56b - nauka o predikativnom odnosu (علم الاسناد)
1. 59b - metodologija prava (علم أصول الفقه)
1. 64b - tefsir (علم التفسير)
1. 73b - tedžvid (علم التجويد)
1. 75b - hadis (علم الحديث)
1. 80b - islamsko pravo (علم الفقه)
1. 83b - nasljedno pravo (علم الفرائض)
1. 85a - tesavvuf (misticizam) (علم التصوف)
1. 86a - anatomija (علم التشويح)
1. 88b - medicina (علم الطب) i
1. 91a - aritimetika (علم الحساب)

Svaka od ovih znanosti obrađena je kroz uvod (مقدمة), pitanja (مسائل), odgovor (جواب), napomenu (فائدة) i zaključak (خاتمة) ili pravilo (فصل القاعدة).

3. U potpunosti znanja za čitaoc *an-Nuwaya* (إتمام الدراية القراء) (النقاية)

Ovo as-Suyūtino djelo nastalo je u mongolskom periodu i, u stvari, je njegov komentar na djelo *an-Nuqāya* koje govori o četrnaest znanosti. U GHB nalaze se dva rukopisa ovog djela: rukopis pod registarskim brojem 1494 je nepotpun jer je obuhvatio samo šest znanosti i to:

1. 1b - o metodologiji vjere (علم أصول الدين)

1. 11b - o metodologiji islamskog prava (علم أصول الفقه)

1. 18b - o tropici (علم البيان)

1. 23a - o nasljednom pravu (علم الفرائض)

1. 29b - o tesavvufu (علم التصوف) i

1. 44b - o anatomiji (علم التشريح)

As-Suyūti smatra metodologiju vjere (علم أصول الدين) najčasnijom znanosti uopće i zato njom započinje svoje djelo.

Na 1. 1b, nakon uvoda, stoji: „Ovo je *an-Nuqāya* (na slovu an-nūn „damma“) odnosno sažetak sačinjen za četrnaest znanosti koje su potrebne tragaocu i kojima se utemeljuje svaka vjerska znanost. Neke od ovih znanosti su obavezne (فرض عين), npr. metodologija vjere (أصول الدين) ii tesavuf (التصوف), a neke su zajednička dužnost (فرض كفاية) ili same po sebi kao tefsir (التفسير), hadis (الحديث) i nasljedno pravo (الفرائض) ili, pak, po nečemu drugom kao što su načela (أصول), gramatika (النحو) i dr., te medicina (الطب)... (1. 2a).

Za tesavvuf as-Sayūti kaže da, prema al-Gazāliju, predstavlja oslobađanje (تجريد) ljudskog srca od svega drugog osim Allaha Uzvišenog i potcjenjivanje svega ostalog (واحتقار ماسواه). Otuda naziv ove znanosti dolazi od riječi *as-safa* (الصفا) jer ona, u stvari, znači pročišćavanje srca, a ne dolazi od riječi *as-suf* (الصوف). 1. 29b.

U drugom rukopisu pod registarskim brojem 3612 registrirano je svih četrnaest znanosti i to ovim redoslijedom:

1. 1b - metodologija vjere (أصول الدين)

1. 9b - tefsir (التفسير)

1. 22a - metodologija hadisa (أصول الحديث)

1. 34b - metodologija islamskog prava (أصول الفقه)

1. 40b - nasljedno pravo (الفرائض)

1. 46a - gramatika (النحو)

1. 55a - konjugacija glagola (التصريف)

1. 58b - pismo (الخط)

1. 61a - retorika (المعاني)

1. 70a - tropika (البيان)

1. 74a - stilistika (البديع)

1. 80a - anatomija (التشريح)

1. 84b - medicina (الطب) i

1. 89b - tesavvuf (التصوف)

4. *Ključ sreće i svjetiljka gospodstva* (مفتاح السعادة ومصباح السيادة)

Ovo enciklopedijsko djelo nastalo je u osmanskome periodu. Osmanski poligraf Tašköprüzade je u ovom djelu obradio stotinu i pedeset raznih znanosti po uzoru na svog prethodnika, egipatskog autora al-'Akfāniya čija je klasifikaciona šema, koja se genetski oslanja na ranije klasifikatore znanosti, naročito na Aristotelovu i Ibn Sīnāovu klasifikacionu šemu, doživjela svoju kulminaciju u ovom Tašköprüzadeovom djelu, a potom i u djelu Kašf az-zunūn...Hāgī Halifa.⁴⁷⁾ Ovo djelo, u stvari, predstavlja izvod iz opširnog djela ovog autora koje je štampano. Na l. 6a autor kaže: „...Znanosti koje su doprle do nas, usprkos razgranatosti svojih disciplina (تشعب فنونها) i mnoštvu ogranaka (تكثر شجونها) svode se na tri skupine (ثلاثة أقسام) jer one su ili mehaničke znanosti (علوم آلية) koje nisu cilj same po sebi nego se pomoću njih stječu druge znanosti, ili znanosti koje se odnose na način djelovanja (تتعلق بكيفية العمل)... ili su, pak, dogmatske (علوم عملية) koje su cilj same po sebi, ili praktične znanosti (علوم اعتقادية) koje niti su same sebi cilj niti se pomoću njih stječu druge znanosti nego su zarad djelovanja kojeg same nalažu (بل لاجل العمل بمقتضاها).

Stoga sam ovaj traktat podijelio na tri rodoslovna stabla (ثلاثة دوح) zarad objašnjenja triju skupina...”

Usljed brojnosti znanosti koje je al-'Akfānī naveo i pokušao definirati u ovom djelu nije ih moguće pojedinačno prikazati u ovom radu kao što je to učinjeno s ranijim djelima.

Jedna vrlo zanimljiva značajka ovog djela je i ova: u njemu nema one stroge podvojenosti između tema dvaju naznačenih pravaca: al-Farābijina i Ibn an-Nedīмова, koja je snažno naglašena u sličnim djelima iz ranijih perioda.

47) Enes Kujundžić, Klasifikacija..., ibid, str. 248 - 249. Ovo djelo je Tašköprüzade sačinio po ugledu na Katalog Ibn an-Nādīma. Više o ovome te od djelu Kašf az-zunūn...i njegovu autoru vidi: Abū Usāmah, Hāgī Halifa wa Kasf az-zunūn, D'awatu 'l-haqq, broj 3, god. 16, decembar, Rabat, 1973, str. 82 - 87.

Zaključak

Iz izloženog se vidi da su i muslimani još vrlo rano počeli sistematizirati znanja. Neki podsjećaju da je 'Amr b. Baħr al-Ġāhiz (u. 255/868) još prije al-Farābija bilježio znanja svoga vremena i kasificirao ih po uzoru na velikog klasifikatora znanja Aristotela. Tako su nastala njegova čuvena pisma. Među klasifikatore znanja ubrajaju i sabirače hadisa Allahova Poslanika, sallallahu alejhi ve selleme, koji su morali uložiti izuzetne intelektualne i duhovne napore i posjedovati veliku stručnost da bi utvrdili autentičnost svakog hadisa i naveli ime svakog prenosioca dajući obilje informacija o njemu i njegovu životu. Stoga bi se moglo prihvatiti njihovo mišljenje da se djela *Kategorije muhaddisa* (طبقات الحديث) mogu bez ikakve ograde ubrojati u posebnu vrstu enciklopedijskih djela, a to znači da će se vrijeme koje se označava kao početak nastanka enciklopedijskih djela u islamskom svijetu morati pomaci još u prošlost.⁴⁸⁾ A sada ćemo pokušati odgovoriti na drugi dio prvog pitanja na samom početku ovog rada: zašto djela ove vrste nastaju baš u naznačenom periodu razvoja islamske kulture i u tolikom broju i je li to zaista bio pomak naprijed u kvalitetu islamske kulture ili je to, pak, bio jedan od znakova da je i islamska kultura krenula svojom silaznom putanjom?

Vidjeli smo da su četvrti period abasijske uprave, te mongolski i osmanski, dali najviše djela iz područja klasifikacije znanosti kod muslimana. Dakle, u vrijeme kada je politička zajednica muslimana gubila bitku za bitkom trebalo je učiniti sve što se može da bi se spasilo i zaštitilo od propadanja muslimansko kulturno nasljeđe. I zaista brojna enciklopedijska djela sačuvala su mnoga ta znanja od propadanja i uništenja. Međutim neoboriva je činjenica da su se te i druge slične klasifikacione šeme pojavile u vrijeme koje je, u stvari, bilo početak „kulturne dekadencije“ u islamskom svijetu. A poznata je pojava da je svako vrijeme „kulturne dekadencije“ redovno bilo u znaku brojnih klasifikatora, analitičara i tragalaca za značenjima prošlosti jer kada ljudi postanu nesposobni planirati za budućnost oni uranjaju u prošlost i troše svoju energiju u pokušaju njezine analize. Stoga i mi prihvatamo mišljenje onih istraživača kultura⁴⁹⁾, koji smatraju da nastanak brojnih djela iz područja klasifikacije znanosti kod nekog naroda ne znači i kvalitativni doprinos kulturi tog naroda nego je, na žalost, jedan od znakova da se ta kultura bliži svom kraju. To je bio slučaj i sa islamskom kulturom u jednom njezinom određenom periodu.

A pitanje jesu li i kakav utjecaj ta djela imala na tokove kulturnog i znanstvenog života u našim krajevima za sada, na žalost, ostaje bez našeg

48) Al-mawsū'atu 'l-arabiyyatu 'l-muyassarah, al-ġāhirah 1965.

49) Dragoš Kalajić, Smak sveta, NZMH, Zagreb 1979, str. 51 - 52.

odgovora budućí da još nemamo nikakvih pokazatelja o tome naravno osim činjenice da su se neka od tih djela našla i na našim prostorima, u našim kulturnim ustanovama što može biti jedan od orijentira u daljnjim istraživanjima u ovom pravcu.

Izvori i literatura

Muṣṭafa b. 'Abdullah Ḥāgī Ḥalīfa Kātib Čelebī, *Kašf az-zunūn an asāmi 'l-kutub wa 'l-funūn*, I - II, Istanbul, drugo izdanje 1362/1943. Kratica: ḤḤ.

Ismā'il-paša al-Bagḍādī, *Hadiyat al-'ārifīn Asmā' al-mu'allifīn wa ātār al-muṣannifīn*, I - II, Istanbul 1951 - 1955. Kratica: Ismā'il-paša, AM.

Ismā'il-paša al-Bagḍādī, *Īḍāḥ al-maknūn fī 'd-Dail 'alā Kašf az-zunūr* I - II, Istanbul, prvo izdanje 1364 - 66/1945 - 47. Kratica: Ismā'il-paša, Dail.

Dr Gustav Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*, Band I - III, Wien 1865 - 1867.

W. Ahlwardt, *Verzeichnis der arabischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin*, I - X, 1887 - 1899. Kratica: Ahlwardt. Yūsuf Ilyās Sarkīs, *Mu'ğam al-maṭbū'āt al-'arabiyyah wa 'l-mu'arrabah*, I - III, Kairo 1346/1928. Kratica: Sarkis.

Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, G I - II, S I III, Leiden 1937 - 1949. Kratica: Brockelmann.

Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa* I, Sarajevo 1963. Kratica: KD I.

Šayḥ Muḥammad al-Ḥadrī-bak, *Muḥādarāt tāriḥ al-umam al-islāmiyyah, ad-dawlah al-'abbāsiyyah, at-ṭab'at at-tāsi'ah*, al-Qāhirah 1959.

Al-mawsū'ah al-'arabiyyah al-muyassarah, at-ṭab'at al-ūlā, al-Qāhirah 1965.

Filip Hiti, *Istorija Arapa*, Sarajevo 1967.

Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Sarajevo, 1990.

ENCYCLOPEDIA MANUSCRIPTS IN THE GAZI HUSREV-BEY'S LIBRARY

In the extensive manuscript holdings of the Gazi Husrev-bey's Library in Sarajevo, the encyclopedia manuscripts/science encyclopedia, dictionaries and lexicons are of special importance. In the Catalog of the Arabic, Turkish and Persian Manuscripts - Volume I prepared by Kasim Dobrača, at the beginning of the volume, as a separate section under the title Encyclopedia eight science encyclopedia manuscripts are studied - seven in Arabic and one in Turkish, all of them from different periods. Some of the manuscripts are independent works, while the others are codexes in which the encyclopedia are in the first place. This is not their final number, since a large number of manuscripts have not been yet catalogized, among them lexicons and dictionaries.

Detailed study of these works will, among other things, enable a better insight of the spirit of the time in which these works have been written, as well as the influence they had on the cultural and scientific life in these parts.

In the period from 334 to 1213 h. in various parts of the Islamic state fifty works covering various program orientations of al-Farabi's and Ibn en-Nedim's school of the development of science of the Muslims were written. The encyclopedia manuscripts in the Gazi Husrev-bey's Library mostly belong to the former school and were written in the mentioned period or later, after the Ottoman rule ended.